Т.Б. ЛУКІНОВА, І.Ю. ГАЛЬЧУК

# ВІН ЦІЛИЙ СВІТ ВІДКРИВ У СЛОВІ

## До 75-річчя академіка НАН України Віталія Григоровича Скляренка

*Герой статті пройшов шлях від учителя мови до академіка мовознавства. З його ім'ям пов'язане становлення історичної акцентології – науки, в якій Україна є безперечним лідером у слов'янському світі. Під його керівництвом завершується видання фундаментального «Етимологічного словника української мови».*

14 серпня виповнилося сімдесят п'ять років академіку НАН України Віталієві Григоровичу Скляренку — визначному мовознавцю й організаторові лінгвістичної науки, авторові фундаментальних праць з акцентології, етимології, історії української мови. Завдяки численним талантам і постійній напруженій праці ювілярові судилося прийняти естафету в учених попередніх поколінь — академіків Леоніда Арсенійовича Булаховського й Олександра Савича Мельничука, які в минулому столітті визначали високий рівень української мовознавчої науки.

Ще 1959 року, на самому початку творчого шляху, Віталію Григоровичу пощастило зустрітися з Л.А. Булаховським, показати йому свою дипломну роботу з акцентології й почути схвальні слова та пораду не полишати студій у цій малодосліджений галузі. З О.С. Мельничуком Віталій Григорович працював поруч багато років і завжди відчував його підтримку й схвалення.



В.Г. Скляренко

Народився В.Г. Скляренко 14 серпня 1937 р. в с. Новомиколаївка Кіровоградської області в учительській родині. 1959 р. закінчив філологічний факультет Одеського держуніверситету ім. І.І. Мечникова. Його перша наукова праця, надрукована ще за часів студентства, засвідчує, що інтерес до акцентологічної проблематики проявився у Віталія Григоровича дуже рано. Наукові розвідки він не припиняв і працюючи кілька років учителем, директором середньої школи й інспектором шкіл на Миколаївщині та Кіровоградщині.

У 1963–1966 рр. В.Г. Скляренко — аспірант Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Ознайомившись із зацікавленнями та стилем його роботи, науковий керівник О.С. Мельничук поділився з колегами своїми враженнями: молодий учений приємно здивував високим рівнем підготовки, надзвичайною працелюбністю й організованістю.

Кандидатську дисертацію Віталій Григорович успішно захистив 1967 р. Після аспі-

рантури став працівником відділу загального і слов'янського мовознавства, долучився до укладання «Етимологічного словника української мови».

Перша монографія ювіляра «Історія акцентуації іменників *а*-основ української мови» (1969) засвідчила його наукову зрілість і сміливість. Молодий учений не був першопрохідцем у вивченні історії українського наголосу. На той час добре відомими були розвідки І.І. Огієнка, З.М. Веселовської і, звичайно ж, ґрунтовні праці Л.А. Булаховського. І все-таки історична акцентологія лишалася чи не найменш дослідженою ділянкою мовознавства. Особливо це стосувалося найдавніших періодів. Тож перспективи для молодого акцентолога відкривалися досить широкі.

У монографії Віталієві Григоровичу вдалося встановити давні акцентні парадигми іменників *а*-основ і простежити зміни в їхньому наголошуванні на ґрунті української мови. Джерела розвідки — акцентовані пам'ятки й говори української мови, класична поезія, словники, а також свідчення інших слов'янських мов. Навіть Ю.В. Шевельов, який ніколи не розкидався компліментами щодо радянського мовознавства, визнав, що ця книжка «містить чимало нового й цікавого матеріалу й виявляє вищу від пересічної на Україні обізнаність на літературі предмету» [1].

Час показав, що перша монографія В.Г. Скляренка була добре продуманим першим кроком на шляху системного вивчення історії українського наголосу.

У 1979 р. виходить її продовження — монографія «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови». Не задовольняючись тогочасними поглядами на наголос, інтонації та часокількісні відношення, Віталій Григорович наполегливо розбудовував власну теорію праслов'янського наголосу, приділяючи особливу увагу інтонаціям, з якими були тісно пов'язані акцентні парадигми. Деякі істотні акцентуаційні явища і процеси вчений пояснює, спираючись на гіпотезу про існування в минулому балто-слов'янської мовної спільності (розвідки «Походження слов'янського й литовського циркумфлекса», «Дифтонгічні сполучення в балто-слов'янській і праслов'янській мовах», «Походження литовських інтонацій»).

Вірний своєму задумові вичерпно дослідити історію наголошування іменників, Віталій Григорович у монографії «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983) детально аналізує іменники колишніх *ŏ-/jŏ*-основ чоловічого роду, *ŭ*-, *ĭ*-основ та основ на приголосний. Якщо в попередніх двох монографіях дослідник відтворив праслов'янські акцентні парадигми, спираючись на свідчення української та інших слов'янських мов, то в цій і подальших працях він простежує історію наголошення у зворотному напрямку — вихідним пунктом є вже реконструйований пізньопраслов'янський наголос.

В.Г. Скляренко був співавтором двох колективних монографій — «Історія української мови. Фонетика» (1979) та «Історична типологія слов'янських мов» (1986). У першій його перу належить розділ «Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові», у другій — присвячені наголосу й інтонації частини розділу «Просодія».

Вивчення балто-слов'янських і праслов'янських інтонацій, зібраний і опрацьований величезний фактичний матеріал східно- і південнослов'янських мов (зі стародруків, словників, діалектних записів, поетичних творів) дозволили вченому реконструювати праслов'янську акцентну систему, по-новому пояснити цілий ряд акцентологічних явищ і процесів у ній. В.Г. Скляренко створив оригінальну теорію праслов'янського наголосу. Наслідком багаторічної праці в цій галузі стала його наступна монографія «Праслов'янська акцентологія» (1998). Пізньопраслов'янська акцентна система — вихідна для становлення акцентних систем слов'янських мов. Реконструювавши її, він заклав підвалини для створення в майбутньому історичних акцентологій кожної зі слов'янських мов.



Під час доповіді на засіданні Президії НАН України, 2010 р.

В одній із рецензій зазначено, що ця праця є «фундаментальним досягненням слов'янської акцентології», а її автор «утвердив існування Київської акцентологічної школи» [2]. Відомий петербурзький акцентолог В.В. Колесов також пише про існування Київської акцентологічної школи поряд із Московською та Санкт-Петербурзькою. Усі три школи принципово різні за теоретичними настановами, але в різних підходах до проблеми закладена, на думку вченого, сила сучасної науки [3].

Новаторська монографія В.Г. Скляренка «Праслов'янська акцентологія» нагороджена премією ім. О.О. Потебні Президії НАН України (2001).

У 2006 р. з'являється ще одна фундаментальна праця В.Г. Скляренка «Історія українського наголосу: Іменник». Вона підбиває підсумки всьому, що зроблено в цій галузі самим автором, а також враховує позиції й думки попередніх дослідників. Іменники згруповано тут за давніми акцентними парадигмами, визначено склад кожного акцентного типу, наведено якнайповніший список праслов'янських утворень різних типів. Наголос кожного іменника в усіх його історичних і діалектних варіантах простежено від праслов'янських часів до наших днів. Монографію насичено українським мовним матеріалом, поданим на тлі фактів з інших слов'янських мов.

Будучи невтомним дослідником, Віталій Григорович не думає полишати студії з історії наголосу. У його планах ще два томи, присвячених дієслову й решті частин мови (прикметнику, займеннику, числівнику, прислівнику). Жодна слов'янська мова не має такого фундаментального історико-акцентологічного опису. І можна приєднатися до думки Ю.О. Карпенка, що компендіум В.Г. Скляренка є взірцем для акцентологів інших країн [4].

Протягом 1970–1980-х рр. Віталій Григорович пройшов ланки старшого й провідного наукового співробітника, 1983 року захистив докторську дисертацію, з 1987 р. працював заступником директора з наукової роботи Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні.

1991 року Україна стала незалежною державою. Одначе вона виявилася не настільки багатою, щоб підтримувати науку й книгодрукування на високому рівні. Середина 1990-х років запам'яталася як період скрути, коли наукові установи майже не фінансувалися. За таких умов у 1996 р. Віталій Григорович погодився звалити на свої плечі тягар керівництва Інститутом. Сміливий, саможертовний крок! Нестача коштів, на жаль, триває й досі, але директор уже півтора десятиліття мужньо й мудро тримає інститутський корабель на плаву.

У 1992 р. Віталій Григорович був обраний членом-кореспондентом НАН України, а в 2003 р. — академіком; з 1992 р. він професор. У 2004–2009 рр. обіймав посади академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, був членом Президії НАН, з 2009 р. він радник Президії НАН.

Заслужений діяч науки й техніки (2003), кавалер Ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня (2007).

Інша важлива грань мовознавчого таланту ювіляра — етимологія. Не одне десятиліття укладав він статті до семитомного «Етимологічного словника української мови». Якісна робота привернула увагу головного редактора видання академіка О.С. Мельничука, і з третього тому Віталій Григорович став членом редколегії. Згодом уся подальша доля словника опиниться в руках В.Г. Скляренка.

Перші три томи словника з'явилися друком упродовж 1982–1989 рр. Згодом через нестачу коштів його вихід призупинився. Рукопис четвертого тому безнадійно лежав у видавництві. 1997 р. головний редактор О.С. Мельничук, не дочекавшись поліпшення справи, пішов із життя.

Кошти на видання з'явилися лише на початку 2000-х років. Віталій Григорович як редактор четвертого тому узяв на себе всю роботу з видавництвом, і в 2003 р. том, нарешті, побачив світ. Уся копітка робота над верстками й виданням п'ятого тому теж припала на Віталія Григоровича. Він же як член редколегії прочитав шостий том, консультуючи колег і видавництво у складних питаннях.

Шостий том (літери У–Я) побачив світ цього року. Це стало великою подією не лише для етимологів, а й для інших мовознавців України та зарубіжжя. Словник, позитивно оцінений науковцями, просто не існував би без 2500 статей, укладених Віталієм Григоровичем, без його напруженої роботи як члена редколегії й редактора томів і його наполегливості щодо друкування праці. З виходом сьомого тому



(міститиме покажчики) видання «Етимологічного словника української мови» буде завершене.

Ювіляр бездоганно володіє і фонетичним, і словотвірним, і семантичним аспектами етимологізування. Його постійно ваблять слова з «темним» походженням. Ось, скажімо, ключове для нас слово — *Україна*. Поширена версія зводить його до іменника *окраїна*. Натомість Віталій Григорович висунув і обґрунтував думку, що насправді назва пов'язана зі словами *край, країна, краяти* й у різний час означала «відділену частину території», «землю, заселену своїм народом», «окреме князівство» [5, 6].

Розгадування таємниць слова стало для невтомного етимолога повсякденною справою. І не дивно, що його захопив текст «Слова о полку Ігоревім». Хоч над цією пам'яткою працювали сотні вчених, чимало неясностей у ній досі не витлумачено. Їм Віталій Григорович присвятив спеціальну книжку «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» (2003).

Із властивою йому ретельністю Віталій Григорович систематизує й критично оцінює гіпотези попередників, переконливо обстоює власні версії. При цьому широко залучає факти української та інших слов'янських мов, спирається на здобутки етнографії, історії, фольклору, міфології. У струнків і наочній формі представляє він власне прочитання 41 «темного місця». Завершується монографія авторським перекладом «Слова» сучасною українською мовою. Книга, за словами рецензента, «приваблює точністю лінгвістичного аналізу, переконливістю інтерпретацій, чіткістю авторської позиції. Справжня науковість поєднується з простотою й доступністю викладу» [7].

За три роки вийшла ще одна книга ювіляра — «Русь і варяги» (2006). У ній він заперечує поширену досі думку про скандинавське коріння назви *Русь* й обґрунтовує гіпотезу про те, що вона виникла в середовищі прибалтійських слов'ян. Аргументи на користь своєї теорії норманісти знаходять в іменах русів (князів, послів, купців) та в назвах порогів, начебто скандинавського походження. Етимологізуючи ці назви, Віталій Григорович доводить, що значна їх частина не скандинавського, а кельтського (зрідка — естонського й іранського) походження. А ті, що справді є скандинавськими, пояснюються як запозичені русами острова Рюген від скандинавів (відомо, що власні імена широко запозичаються, пор. історію християнських імен у слов'ян).

З мови прибалтійських слов'ян В.Г. Скляренко виводить і назву *варяги*, яку вважають запозиченою в давньоруську мову з давньоскандинавської. Її утворено від іменника *warъ* «охорона, захист» за допомогою суфікса *-ągъ: warągъ* — «воїн, охоронець слов'янського (південного) узбережжя Балтійського моря», яке в той час нерідко називали Варязьким морем. Інтерпретуючи літописну легенду про звернення новгородців до варягів, Віталій Григорович припускає, що слов'яни звернулися не до скандинавів, а до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами або русами — від назви одного з кельтських племен, що взяли участь в етнічному формуванні слов'ян острова Рюген.

Отже, глибока, добре аргументована праця В.Г. Скляренка «Русь і варяги», піддаючи критиці всі доводи норманістів, обґрунтовує кельто-слов'янську версію походження відповідних назв і тим утверджує їх в сучасній етимології й історії.

...Оглядаючи пройдений ювіляром шлях, можна бачити, що він не боявся братися за найскладніші проблеми. І щоразу, вивчаючи здобутки попередників, знаходив слабкі місця, висував натомість свою оригінальну, всебічно обґрунтовану концепцію, яка означала крок уперед у цій ділянці.

Ученому властивий свій дослідницький почерк. Хоч якою складною була б наукова проблема, він завжди вирішує її чітко, послідовно, із суворою логікою. Матеріал викладає в системі, коротко, концентровано, але вичерпно. Насичує виклад якнайбільшою кількістю фактів, вникає в усі деталі й тонкощі, надзвичайно ретельно відтворює графічно складний текст. Усе це робить його

книги справді фундаментальними. Високі оцінки вітчизняних і зарубіжних рецензентів засвідчують, що ці дослідження є здобутком не тільки українського мовознавства чи славістики, а й індоєвропеїстики загалом.

В.Г. Скляренко серед тих, хто активно обговорює актуальні мовні питання, обстоюючи природне право української мови бути єдиною державною і виконувати всі функції, властиві сучасній літературній мові. 2003 року його авторитетне слово з мовного питання пролунало на парламентських слуханнях у Верховній Раді [8]. Він є постійним членом правописних комісій.

Нині Віталій Григорович продовжує працювати напружено й плідно. У нього великі творчі плани. Немає сумніву, що їх здійснення збагатить порівняльно-історичне мовознавство новими блискучими здобутками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ


1. *Шевельов Ю.* Вибрані праці: у 2 кн. — Кн. 1. — К.: КМ Академія, 2008. — С. 288.
2. *Карпенко Ю.* [Рец. на кн.] Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія // Мовознавство. — 1999. — № 6. — С. 68.
3. *Колесов В.В.* Питання функціональної лінгвістики на IX Міжнародному з'їзді славістів // Мовознавство. — 1984. — № 4. — С. 15.
4. *Карпенко Ю.* [Рец. на кн.] Скляренко В.Г. Історія українського наголосу: Іменник // Мовознавство. — 2009. — № 3–4. — С. 89.
5. *Скляренко В.* Звідки походить назва *Україна* // Україна. — 1991. — № 1. — С. 20, 39.
6. *Скляренко В. Україна:* походження назви // Вісник МАУ. — 1991. — № 1. — С. 66–72.
7. *Глущенко В.* [Рец. на кн.] Скляренко В.Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» // Мовознавство. — 2004. — № 2–3. — С. 81–86.
8. Обережно — мова! Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12.III.2003. — К.: Парлам. вид-во, 2003. — С. 56–58.